0772CH12

द्वादशः पाठः

वीराङ्गना पन्नाधाया

एषा भारतभूमिः वीराणां त्यागधनानां भूमिः अस्ति। सर्वे भारतीयाः 'एषा भूमिः अस्माकं माता' इति वदन्ति। अथर्ववेदे 'माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः' इति उक्तम्। मातृभूमेः रक्षणार्थं भारतीयाः सर्वस्वम् अर्पितवन्तः। एतादृशानां भारतीयानां गणनायां महिलानां प्रभूतं योगदानम् अस्ति। त्यागे वीरतायां च महिलाः शत्रुनिबर्हणाः आसन्। एतादृशीषु वीराङ्गनासु राजस्थानस्य पन्नाधाया काचिद् विशिष्टा वीराङ्गना आसीत्। एषा साहसस्य त्यागस्य निष्ठायाः च अद्वितीया मूर्तिः आसीत्। अस्मिन् पाठे तस्याः त्यागस्य पराक्रमस्य च वर्णनं कृतम्। एषा इतिहासस्य स्वर्णिमाक्षरैः लिखिता घटना अस्ति।

षोडशे शतके मेवाडनगरे महाराणा-सङ्ग्रामसिंहः इति सुविख्यातः महाराजः आसीत्। तस्य द्वौ पुत्रौ विक्रमादित्यः उदयसिंहः च आस्ताम्। महाराणासङ्ग्रामसिंहस्य भ्राता पृथ्वीराजः। बनवीरः पृथ्वीराजस्य अष्टादशसु पुत्रेषु अन्यतमः।

सः बनवीरः महाराणासङ्ग्रामसिंहस्य प्रथमं पुत्रं विक्रमादित्यं छलेन मारयित्वा मेवाडस्य शासनम् अकरोत्। ततः परमपि सः दुष्टबुद्धिः अचिन्तयत् यत् – "अहम् एकः एव उत्तराधिकारी भवेयम्। न कोऽपि मम प्रतिस्पर्धी स्यात्" इति।

अतः कदाचित् रात्रौ सः उदयसिंहं मारयितुं कुतन्त्रम् अरचयत्। तद् ज्ञात्वा पन्नाधाया उदयसिंहस्य शयनस्थाने स्वपुत्रं चन्दनं शायितवती। सा तस्य दुष्परिणामं जानाति स्म। बनवीरः उदयसिंहस्य शयनागारम् आगच्छत्। तत्र सुप्तः चन्दनः एव उदयसिंहः इति मत्वा बनवीरः चन्दनम् अमारयत्।

© NCERT not to be republished

पन्नाधायायाः निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्। 'व्यक्तिहितं न, राष्ट्रहितम् एव श्रेष्ठम्' इति सा जानाति स्म। तस्याः पुत्रस्तु दिवङ्गतः, परं सा मेवाडराज्यं बनवीरस्य कुतन्त्रात् अरक्षत्।

कालान्तरे सः एव उदयसिंहः युद्धे बनवीरं हत्वा मेवाडराज्यस्य राजा अभवत्। तस्य पुत्रः एव पराक्रमी योद्धा महाराणाप्रतापः। सः प्रतापः शौर्येण भारतीयानां हृदये चिरं स्थानं प्राप्नोत्। कथ्यते एव – "यदि पन्नाधाया स्वपुत्रस्य बलिदानं न अकरिष्यत् तर्हि उदयसिंहः न अभविष्यत्। यदि उदयसिंहः न अभविष्यत् तर्हि महाराणाप्रतापः अपि न अभविष्यत्"।

पन्नाधायायाः त्यागः शौर्यं च जगति आचन्द्रार्कं तिष्ठति। भारतीये इतिहासे वीराङ्गनानां गणनासु पन्नाधाया महत्तमं स्थानं प्राप्नोत्। पन्नाधायायाः बलिदानं सर्वान् शौर्यं, राष्ट्रभक्तिं, कर्तव्यनिष्ठां, बलिदानं, विवेकं च शिक्षयति। उच्यते एव –

"यदि पन्नाधाया नाभविष्यत् तर्हि कुतो राणाप्रतापः"

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
त्यागधनानाम्	त्यागमूर्तीनाम्	बलिदानियों की	Of people who sacrifice everything	
सर्वस्वम्	स्वीयं सम्पूर्णम्	अपना सब कुछ	One's Everything	
प्रभूतम्	प्रचुरम्	अधिक	Abundant	
शत्रुनिबर्हणाः	अरिविनाशकाः	शत्रुओं का विनाशक	Destroyers of enemies	
वीराङ्गनासु	वीरनारीषु	वीर नारियों में	Among brave women	
साहसस्य	वीरतायाः	साहस का	Of courage	
स्वर्णिमाक्षरैः	सुवर्णाक्षरैः	सोने के अक्षरों से	With golden letters	
षोडशे शतके	षोडश-शताब्द्याम्	सोलहवीं शताब्दी में	In the sixteenth century	
छलेन	वञ्चनेन	कपट से	By deception	
कुतन्त्रम्	कुचक्रम्	षड्यन्त्र	Evil plot	
अद्वितीयम्	अनुपमम्	सर्वोत्कृष्ट	Matchless	
धाया	धात्री	धाय / दाई	Wet Nurse	
आस्ताम्	अभवताम्	दो थे	Two were present	
अन्यतमः	बहुषु एकः	बहुतों में एक	One of many	
दुष्टबुद्धिः	दुर्बुद्धिः	दुष्ट बुद्धि वाला	Evil minded	
प्रतिस्पर्धी	स्पर्धालुः	प्रतिद्वन्द्वी	Competitor	
मारयितुम्	हन्तुम्	मारने के लिए	To kill	
कदाचित्	कस्मिंश्चित् समये	कभी	Sometime	
शायितवती	शयनं कारितवती	सुलाया	Put to sleep	
दुष्परिणामम्	कुपरिणामम्	अनिष्ट को	Bad outcome	
शयनागारम्	शयनप्रकोष्ठम्	सोने के कक्ष को	Bedroom	
कल्पनातीतः	अकल्पनीयः	चिन्तन से परे	Beyond imagination	
व्यक्तिहितम्	निजहितम्	स्वार्थ	Self interest	

© NCERT not to be republished

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
राष्ट्रहितम्	देशकल्याणम्	राष्ट्र का हित	National's interest	
श्रेष्ठम्	शीर्ष-स्थानीयम्	सर्वोपरि	Highest	
कालान्तरे	परवर्ति-समये	कुछ समय के बाद	Later on	
हत्वा	मारयित्वा	मारकर	Having killed	
पराक्रमी	विक्रमी	वीर	Valorous	
योद्धा	युद्धे समर्थः	सैनिक	Warrior	
स्वसामर्थ्येन	स्वस्य बलेन	स्वयं की शक्ति से	By one's own capability	
शौर्येण	शूरतायाः कारणेन	शूरता से	With bravery	
चिरम्	बहुकालम्	बहुत काल तक	For long time	
जगति	विश्वे	संसार में	In the world	
आचन्द्रार्कम्	सूर्यस्य चन्द्रस्य च अस्तित्व-पर्यन्तम्	जब तक सूर्य और चन्द्र हैं	As long as the sun and the moon are there	
गणनासु	शृङ्खलासु	गिनतियों में	Amongst the consideration of	
महत्तमम्	बहुषु श्रेष्ठम्	बहुतों में श्रेष्ठ	Best among the greats	

© NCERT not to be republished

उच्चैः पठन्तु, अवगच्छन्तु च।

लङ्-लकारः (भूतकाले एतस्य लकारस्य प्रयोगः भवति)

पठ् धातुः (परस्मैपदम्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

वयं वाक्येषु लङ्लकारस्य प्रयोगं पठामः।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बालकः पाठम् अपठत्	बालकौ पाठम् अपठताम्	बालकाः पाठम् अपठन्
मध्यमपुरुषः	त्वं पाठम् अपठः	युवां पाठम् अपठतम्	यूयं पाठम् अपठत
उत्तमपुरुषः	अहं पाठम् अपठम्	आवां पाठम् अपठाव	वयं पाठम् अपठाम

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) राजस्थानस्य वीराङ्गनासु का सुविख्याता? ....

(ख) उदयसिंहः कस्य पुत्रः? ....

(ग) बनवीरः कं मारयितुम् कुतन्त्रम् अरचयत्? ....

(घ) कालान्तरे कः मेवाडस्य राजा अभवत्? ....

(ङ) पन्नाधायायाः निर्णयः कीदृशः आसीत्? ....

(च) महाराणाप्रतापः केषां हृदये चिरं स्थानं प्राप्नोत्? ....

२. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) पन्नाधाया कस्य अद्वितीयम् उदाहरणम् अस्ति?

(ख) महाराणासङ्ग्रामसिंहस्य पुत्रौ कौ आस्ताम्?

(ग) दुष्टबुद्धिः बनवीरः किम् अचिन्तयत्?

(घ) बनवीरस्य कुतन्त्रं ज्ञात्वा पन्नाधाया किम् अकरोत्?

(ङ) आचन्द्रार्कं किं तिष्ठति?

(च) पन्नाधायायाः बलिदानं किं शिक्षयति?

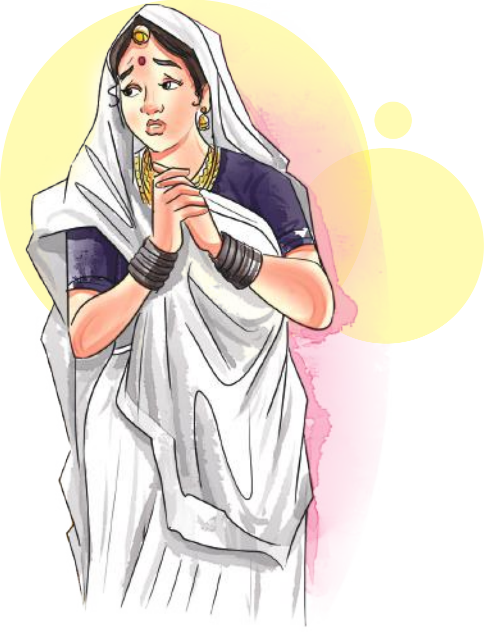

© NCERT not to be republished

३. उदाहरणानुसारम् उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	अमिलत्	अमिलताम्	अमिलन्
(ख)	....	अवदतम्	....
(ग)	अखादः	....	....
(घ)	....	....	अलिखन्
(ङ)	....	अरक्षाव	....
(च)	....	....	अपिबत
(छ)	अपृच्छम्	....	....
(ज)	....	अमारयताम्	....
(झ)	....	....	अभवाम

४. वाक्यानि पठित्वा उदाहरणानुसारं वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	सः शालाम् अगच्छत्।	तौ शालाम् अगच्छताम्।	....
(ख)	बालिका पद्यम् अलिखत्।	....	....
(ग)	शिक्षकः अवदत्।	....	....
(घ)	सा चित्रम् अपश्यत्।	....	....
(ङ)	त्वम् अक्रीडः।	....	....
(च)	त्वं जलम् अनयः।	....	....
(छ)	अहं मन्दिरम् अगच्छम्।	....	....
(ज)	अहं मधुरम् अखादम्।	....	....

५. उदाहरणानुसारं रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु—

यथा – महाराणासङ्ग्रामसिंहस्य भ्राता पृथ्वीराजः। – कस्य भ्राता पृथ्वीराजः?

(क) सः अचिन्तयत्। – ....

(ख) शयनस्थाने चन्दनं शायितवती। – ....

© NCERT not to be republished

(ग) राष्ट्रहितं श्रेष्ठम्। – ....

(घ) बनवीरः चन्दनम् अमारयत्। – ....

(ङ) तस्याः निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्। – ....

(च) उदयसिंहः मेवाडस्य राजा अभवत्। – ....

(छ) मम प्रतिस्पर्धी न स्यात्। – ....

६. उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानां पदानां सन्धिं कुर्वन्तु —

यथा – विद्या + अभ्यासः = ...विद्याभ्यासः..........

(क) मम + अपि = ...

(ख) विद्या + अर्थी = ...

(ग) सह + अनुभूतिः = ...

(घ) कवि + इन्द्रः = ...

(ङ) गिरि + ईशः = ...

(च) वेद + अलङ्कारः = ...

(छ) दैत्य + अरिः = ...

(ज) सु + उक्तिः = ...

७. उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानि वाक्यानि वर्तमानकाले (लट्लकारे) परिवर्तयन्तु —

यथा – पन्नाधाया राज्यम् अरक्षत्। – ....पन्नाधाया राज्यं रक्षति।..........

(क) उदयसिंहः वीरः आसीत्। – ....

(ख) अहं तत् सर्वम् अपश्यम्। – ....

(ग) बनवीरः कुतन्त्रम् अकरोत्। – ....

(घ) त्वं शयनस्थानम् अगच्छः। – ....

(ङ) ते कथाम् अपठन्। – ....

© NCERT not to be republished

(च) धात्री उदयसिंहम् अपृच्छत्। – ....

(छ) वयं शूराः अभवाम। – ....

योग्यताविस्तरः

१. सामान्यतः भूतकाले लङ्-लकारस्य स्थाने क्तवतुप्रत्ययान्त-पदस्य प्रयोगः क्रियते।

धातुः	लट्-लकारः (वर्तमानकालः)	लङ्-लकारः (भूतकालः)	क्तवतु-प्रत्ययान्त-पदम् पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं च
पठ्	पठति	अपठत्	पठितवान्/पठितवती
लिख्	लिखति	अलिखत्	लिखितवान्/लिखितवती
खाद्	खादति	अखादत्	खादितवान्/खादितवती
पिब्	पिबति	अपिबत्	पीतवान्/पीतवती
रक्ष्	रक्षति	अरक्षत्	रक्षितवान्/रक्षितवती
कृ	करोति	अकरोत्	कृतवान्/कृतवती
भू	भवति	अभवत्	भूतवान्/भूतवती
मिल्	मिलति	अमिलत्	मिलितवान्/मिलितवती
चल्	चलति	अचलत्	चलितवान्/चलितवती
गम्	गच्छति	अगच्छत्	गतवान्/गतवती
नय्	नयति	अनयत्	नीतवान्/नीतवती
स्मर्	स्मरति	अस्मरत्	स्मृतवान्/स्मृतवती
त्यज्	त्यजति	अत्यजत्	त्यक्तवान्/त्यक्तवती
पृच्छ्	पृच्छति	अपृच्छत्	पृष्टवान्/पृष्टवती
तिष्ठ्	तिष्ठति	अतिष्ठत्	स्थितवान्/स्थितवती
दृश्	पश्यति	अपश्यत्	दृष्टवान्/दृष्टवती
क्रीड्	क्रीडति	अक्रीडत्	क्रीडितवान्/क्रीडितवती

© NCERT not to be republished

२. **राज्यस्य सप्त अङ्गानि भवन्ति —**

१. स्वामी	२. अमात्यः	३. सुहृत्	४. कोषः
५. राष्ट्रम्	६. दुर्गम्	७. बलम्	

एतानि सुदृढानि चेत् राष्ट्रं सुदृढं भवति।

३. **प्राचीनकाले युद्धेषु विविधव्यूहानां रचना क्रियते स्म —**

यथा – चक्रव्यूहः, गरुडव्यूहः, सर्पव्यूहः, मकरव्यूहः, अर्धचन्द्रव्यूहः, मण्डलव्यूहः, ओरमीव्यूहः, क्रौञ्चव्यूहः, वज्रव्यूहः च इत्यादयः व्यूहाः।

© NCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

भारतीयानां वीराङ्गनानां चित्राणि संगृह्य तासां पराक्रमं सारांशरूपेण स्वभाषया लिखन्तु।

यथा – लक्ष्मीबाई, पद्मावती, कित्तूरराणी, चन्नम्मा, रुद्रम्मादेवी, झलकारी, रानीहाडी चेत्यादीनाम्।